

ABDIROSUL TASHPULATOV,

O'zR FA Davlat Adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

“QISASI RABG‘UZIY” HAMDA “TARIXI ANBIYO VA HUKAMO”DA ODAMNING YARATILISHI TALQINI

Annotatsiya: Maqolada Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari va Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida kelgan “Odam alayhissalomning yaratilish tarixi” qiyosiy tahlil qilingan. Odam alayhissalomning yaratilishi jarayoni, tuproq bilan suv aralashtirilib loy qilinishi, uning quritilib, oxiri tanasiga rux kiritilishigacha bo‘lgan jarayon batafsil bayon qilinadi. Nosiriddin Rabg‘uziy va Alisher Navoiy asarlarida, Odamning yaratilish jarayonining ifoda uslublari, obrazlar talqini, diniy-ma’rifiy mazmuni hamda badiiy xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, har ikkala asarda keltirilgan oyatlar va hadislar taqqoslangan. Maqolada o‘rta asr turkiy adabiyoti taraqqiyotida ushbu ikki asarning o‘rni va ularning ma’naviy-tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Qissa, sura, oyat, hadis, hadisi qudsiy, rivoyat, malak, rux, iqtibos, timsol.

Annotation: This article presents a comparative analysis of Nasiruddin Rabghuzi’s *Qissasi Rabghuzi* and Alisher Navoi’s *Tarixi anbiyo va hukamo*, focusing on the “Story of the Creation of Adam (peace be upon him).” The process of Adam’s creation — from mixing soil and water into clay, its drying, and finally the infusion of spirit into his body — is described in detail. The study highlights the narrative techniques, interpretation of images, religious-educational content, and artistic features in both works. In addition, the article compares the Qur’anic verses and hadiths cited in the two texts. It also examines the role of these works in the development of medieval Turkic literature and their spiritual and educational significance.

Keywords: Qissa (narrative), surah, verse, hadith, hadith qudsi, narration, angel, spirit, quotation, symbol.

“Qisasi Rabg‘uziy”ni Xorazm viloyatidagi Raboto‘g‘uz shahrining qozisi Burhoniddin o‘g‘li qozi Nosiriddin Rabg‘uziy, mo‘g‘ul beklaridan biri bo‘lgan va islomga xizmat qilishni o‘ziga sharaf deb bilgan Amir Nosiriddin To‘qbug‘aning iltimosiga ko‘ra yozgan. Muallif bu asardagi payg‘ambarlar tarixini 72 ta qissaga bo‘lgan. Undagi ikkinchi qissa “Odam alayhissalomning yaratilish tarixi” deb nomlanib, undagi Odamning yaratilish tarixi bilan Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida kelgan ma’lumotlar qiyosi ahamiyatli xulosalarga kelish imkonini beradi. Qiyosiy tahlil uchun “Qisasi Rabg‘uziy”ning Buyuk Britaniyadagi Kembrij universiteti kutubxonasida “MA 02138” inventar raqami ostida saqlanayotgan qo‘lyozmaning PDF varianti asos qilib olindi. “Tarixi anbiyo va hukamo” asarining esa, Turkiyaning Istanbul shahri, To‘pqopi saroyi kutubxonasidagi “Revan 808” qo‘lyozma nusxasi asos sifatida tanlandi.

“Qisasi Rabg‘uziy”da Odam alayhissalom qissasi qo‘lyozmaning 22-betidan boshlanib 73-betida tugagan [5:22-68]. Mazkur qissa hajmi jami 46 sahifani tashkil etgan bo‘lsa, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo”sida bor-yo‘g‘i bir sahifa ajratilgan, xolos [1:695^a]. Bundan ko‘rinadiki, Alisher Navoiy payg‘ambarlar tarixini muxtasar bayon qilishni maqsad qilgan.

Professor Nurboy Jabborov buning sababini Navoiyning “Zubdat ut-tavorix” nomli asar yozgani haqidagi o‘z ma’lumoti hamda “Tarixi anbiyo va hukamo”ning xususiyatlarini e’tiborga olib mana bunday izohlaydi: “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam” uslubidan va “Zubdat ut-tavorix” sarlavhasidan ham ayonki, buyuk adib ijodiy niyati eng ahamiyatli, insoniyat va millat kechmishida alohida o‘rin tutuvchi hodisalarnigina yoritish bo‘lgan” [3:15].

Qozi Nosiriddin Rabg‘uziy Odam alayhissalom qissasini o‘n bir faslda bayon qilgan bo‘lib, ular quyidagicha nomlangan:

1. Odam alayhissalomning yaratilmog‘ini irodasini(ng) bayoni.
2. Odam alayhissalomning nasllari yaratilmog‘ini(ng) bayoni.
3. Farishtalarning Haq taologa gustoxliq qilib, osiy bo‘lganligining bayoni.
4. Yer yuzidan tuproq olmoqlikning bayoni.
5. Odam alayhis salomning jasadiga jon kirgizmoqlikning bayoni.
6. Ta’limi asmoni(ng) bayoni.
7. Odam alayhissalomni tiriltirib, atboqi samavotga ko‘tarib yurib, sayr qildirmoqni(ng) bayoni.
8. Azozil sajda qilmasdan la’nati abadiyga giriftor bo‘lg‘onini(ng) bayoni.
9. Odam va Havvo ona shaytonning dalolati bila bug‘doy yeb, bihishtdan chiqqanlarining bayoni.
10. Hazrati Odam bilan hazrati Havvoning tavbalarining qabul bo‘lib, gunohlaridan pok bo‘lganligining bayoni.
11. Hazrati Odam hazrati Havvo bilan judolashib, yana topishganlarining bayoni [5:23].

Rabg‘uziy Odam alayhissalom qissasini shu tarzda o‘n bir faslda batafsil bayon qilgan bo‘lsa, Alisher Navoiy ushbu ma’lumotlarni muxtasar tarzda bir sahifaning o‘zida ifodalagan. Ushbu holat hazrat Alisher Navoiyning oz so‘zda ko‘p ma’no ifodalay olganidan, balog‘at va fasohat bobida nodir mutafakkir ekanidan dalolat beradi. Ulug‘ adib “Tarixi anbiyo va hukamo” uslubidan kelib chiqib, Odam alayhissalom qissasi yakunida quyidagi ruboiyni keltiradi:

*Odamniki Haq lutfila mavjud etti,
Majmu’i malak xaylig‘a masjud etti.
Oxir tanidini ruhni manqud etti,
Ul navki nobud edi nobud etti [1:695^a].*

To‘rt misrada Odam alayhissalom tarixini bu tarzdagi teran falsafiy mazmun va yuksak badiiyat bilan ifodalash hazrat Navoiyning o‘zi aytgan “i’joz maqomi” mahsulidir. Buyuk mutafakkir talqiniga ko‘ra, Odam alayhissalom Haq taoloning lutfi tufayli mavjudlik olamiga keldi. Ikkinchi misrada farishtalarga Yer yuzidagi xalifasi sanalgan Odamga sajda qilish haqidagi “Baqara” surasida kelgan ilohiy amrga ishora qilinmoqda. Lekin umr o‘tkinchi ekani, shunchalik ulug‘ maqomga ravo ko‘rilgan Odam alayhissalomning ham ruhi manqud etilgani – tanasidan chiqarilgani voqeasi bir satrda ta’sirli talqin etilgan. “Ul navki nobud edi nobud etti” misrasi orqali Haq taoloning cheksiz qudrati – yo‘qdan bor qila olishi, shuning barobarida, yana bordan yo‘q eta bilishi yuksak balog‘at bilan ifodalangan.

Navoiy qissani ruboiy bilan yakunlagan bo‘lsa, Nosiriddin Rabg‘uziy xulosa sifatida emas, matn o‘rtasida olti satrli qit’a keltiradi:

*Gavhari kelturdilar mulki adim bozorig‘a
To xaridori aning kavnu va makondin kim erur?*

*Bu mato'i bebahog'a ikki olam oz erur,
Tolibi vasli aning ikki jahondin kim erur?
Odamiydin zarra yo'q erdi hech nomu nishon
Ayttikim, qobil erurmen, mendin o'zga kim erur [5:28].*

Rabg'uziy Odam alayhissalomni mulki adim – kun kelib yo'qlikka mahkum Yer yuziga keltirilgan gavharga qiyoslagan. Keyingi satrda esa borliqda unga kim xaridor bo'la olishi so'ralgach, ushbu bebaho yaratq ikki olamdan ham afzal ekani va ikki jahondan kim uning visoliga talabgor ekani haqidagi savol bilan murojaat etilmoqda. Holbuki, Odamdan nom-u nishon qo'y edi. Uni bor qilishga loyiq Haq taolo ekani, undan o'zga hech kim bunga munosib emasligi betakror badiiyat orqali ifodalanmoqda.

Nosiriddin Rabg'uziy Odam alayhissalomning qissasida takrorlari bilan jami 20 ta oyatdan iqtibos olgan bo'lsa, Alisher Navoiy nisbatan kamroq – besh oyatning zarur qismlarini keltirgan. Rabg'uziy birinchi faslda Qur'oni karimdan “Men Yer yuzida O'zimga xalifa yaratmoqchiman” mazmunidagi:

إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

iqtibosni keltirgan va keyingi qismda o'z fikrlariga ushbu oyatni takroran dalil qilgan.

“Tarixi anbiyo va hukamo” qo'lyozmasida Qur'on oyatlari alohida ajralib turishi uchun qizil siyohda bitilgan bo'lsa, “Qisasi Rabg'uziy” qo'lyozmasida oyatlar ustiga qora chiziq tortish bilan boshqa matnlardan ajratilgan.

Rabg'uziy ikkinchi faslda oyat deb keltirgan quyidagi jumla:

إِنَّ عِبَادَتَكُمْ مَشُوبٌ بِالْعُجْبِ وَالرِّيَاءِ وَإِنْ فَسَادَ بَنِي آدَمَ بِالْعَذْرِ وَالْإِبَانَةِ وَإِنَّ الْعُجْبَ أَشَدُّ عِنْدِي مِنْ جَمِيعِ الذُّنُوبِ وَإِنَّ الْعَجَرَ وَالتَّوَاضِعَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنَ الْعِبَادَةِ مَعَ الْعُجْبِ

aslida, oyat emas. Ushbu iqtibos matni qudsiy hadislar orasida ham uchramaydi. Ushbu xatolik qozi Nosiriddin Rabg'uziyga emas, asar qo'lyozmasini ko'chirgan kotibga tegishli bo'lishi haqiqatga yaqindir.

“Qisasi Rabg'uziy”da Odam alayhissalom qissasining uchinchi faslida quyidagi fard matni keltirilgan:

Tavba o't va barcha gunohlar – o'tun,

O'tg'a o'tun tushsa qolurmu butun.

Ushbu fard orqali Odam alayhissalomning tavbasi Haq taolo huzurida qabul bo'lgani mazmunini ifodasi tazod (tavba-gunoh) va tajnis (o't, o'tun) san'atlari vositasida ta'sirli va yuksak badiiyat bilan talqin etilgan.

Rabg'uziy uchunchi faslda ifodalangan voqeaga [A'rof: 23-oyat]ni dalil sifatida oladi:

رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

Mazkur faslda boshqa munosabat bilan [Moida: 6-oyat]ni keltiradi:

فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

Ulug' adib ana shu tarzda har bir fikrini Qur'oni karim oyatlaridan olingan iqtiboslar bilan dalillaydi.

Asarda oyatlardan keltirilgan iqtiboslar muayyan voqea sabablari yoki oqibatlarini, adib qarashlarini izohlash, isbotlash va tasdiqlash kabi vazifalarni bajarib, birinchidan, fikrning ta'sir quvvatini oshirsa, ikkinchidan, asar badiiyati yuksak bo'lishini ta'minlaydi. “Iqtibos mashhur qavlg'a ko'ra Qur'on yo' hadisdin bir nimani aning Qur'on yo' hadisdin oling'onig'a ishora bo'lmagan tarzda kalomg'a kiritmaktin iborat” [8:242-243] ekani e'tiborga olinsa, har ikkala asar muallifi-ning ushbu badiiy san'atga alohida diqqat qaratgani sabablari yanada oydinlashadi.

Qiyosiy tahlilga tortilgan har ikki asarda Odam alayhissalomning tuproqdan yaratilishi masalasiga alohida diqqat qaratilgan. “Tarixi anbiyo va hukamo”da tuproq olishga borgan to'rt

muqarrab farishta: Jabroil, Mikoil, Isrofil va Azroilga Yer bir xil javob qaytarganiga urg'u berilgan bo'lsa, "Qisasi Rabg'uziy"da har bir farishtaga Yer alohida-alohida so'zlar bilan javob qilgani ifodalangan. Jumladan, Rabg'uziy mana bunday yozadi: "Haq subhonahu va taolodin hazrati Jabroil alayhissalomg'a farmon bo'ldiki, yer yuzidin bir changal tufroq kelturgil deb. Hazrat Jabroil alayhissalom shul zamon tufroq olmoqg'a keldilar. Yer nola va zori qilib aytdikim: "Haq subhonahu va taolo sizni menga elchi qilib yuboribdur, tilaydurmen: Jalla va A'lodin siz mendin har nimarsa olurmishsiz, andin bo'lg'on nimarsa Tongla o'tqa kuyar, menga rahm qiling, tufroq olmang", deb chandon yig'ladi. Hazrat Jabroil alayhissalom rahmu shafqat qilib, tufroq olmay yondilar. Hazrati Haq subhonahu va taolodin xitob keldikim: "Ey Jabroil, ne uchun tufroq kelturmading?" Hazrat Jabroil aytilarkim: "Pok Parvardigoro, Sening karaminga yonib keldim, shafqat va rahmat menga g'olib keldi", dedilar. Andin keyin hazrat Mikoilni buyurdi. Hazrat Mikoil alayhissalom kelib aytilarkim: "Ey xoki dardnok, miskin ko'nglingda hech orzung bormi?" – dedilar. Yer ayttiki: "Mendin tufroq olib, ko'za qilib, obihayoti jonbaxshu ruhafzo bila to'ldursalar, anga xushvaqt bo'lurmen. Ammo obi sharobu xamri harom bila to'ldursalar va yo bo'tai jongudoz qilib o'tqa solsalar, ne iloj qilurmen? Ey Qosimul arzoq, bu miskinlig'img'a rahm qilsangiz va menga daxl qilmasangiz", deb nolau zori qildi ersa, shafqat va marhamat qilib, olmay yondilar. Alloh taolodin xitob bo'ldikim: "Ey Mikoil, ne uchun tufroq olmay kelding", deb. Hazrat Mikoil aytilarki: "Ey Bor Xudoyo, meni bir firosch qoshig'a yuboribsen, qornig'a hamma mehnat toshlarini va belig'a mashaqqat tog'larini bog'labdur. Bir tashnadurkim, hargiz ani(ng) bag'rida bir qatra suvni(ng) nishonasi yo'q. Andoq zaifu miskin besarmoyadin nima olay?" – dedi" tarzida iqtibos keltirilgan.

Beshinchi faslda *أَدْخُلْ فِي هَذَا الْجَسَدِ الَّذِي خَلَقْتَهُ وَخَمَرْتَهُ بِيَدَيَّ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا* degan jumlaning tagiga oyat kabi chizib, belgi qo'yilgan, ammo bu oyat emas [1:695^a]. Shuningdek, qudsiy hadislar matnida ham uchramaydi. Undan keyingi tagiga oyat kabi matndan ajratib qo'yish uchun chizilgan arabcha jumla *أَدْخُلْ فِي هَذَا الْجَسَدِ كُرْهَا وَ اخْرُجْ كُرْهَا* haqida ham shunday fikrni bildirish mumkin. Mazkur faslda: *مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ* degan hadis keltirilgan [5:30]. Alisher Navoiyning asarida ushbu hadis zikr etilmagan. Ushbu fasldagi: *خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَجُولًا* degan jumlaning ham tagiga oyat kabi chiziq qo'yilgan bo'lsa-da, u oyat emas. Beshinchi faslda yana Qur'ondagi [Fussilat: 30-oyat] *أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ* oyati iqtibos sifatida keltirilgan. Shundan keyin "She'r" sarlavhasi bilan quyidagi nazm namunasini o'qish mumkin:

*Chu nuri matla'i irfon zuhur qilg'usidur;
Hazor zulmat agar bo'lsa, nur bo'lg'usidur.
Agarchi g'arqa isyonlarig'a botsa kishi,
Sharobi beg'ashu obi tahur bo'lg'usidur.
Muayyan shikoyat etar ummati muznib deb
Kunhi hikoyati Rabbi G'afur bo'lg'usidur [5:31].*

"Qisasi Rabg'uziy"ning oltinchi faslida Qur'oni karimdan [Baqara: 31-oyat]:

فَقَالَ أَتَنْبِئُونِي بِأَسْمَائِهَا هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

oyati iqtibos sifatida keltirilgan. Matn davomida "Keyin: "Agar rostgo'ylardan bo'lsangiz, anavilarning ismlarini menga aytib bering" mazmunidagi [Isro: 70-oyat]dan so'ng *وَأَنْزَلْنَا إِلَهُكَ الذِّكْرَ* – "Biz Odam farzandlarini mukarram qildik" ma'nosidagi oyatdan iqtibos olingan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, har ikki asarda – "Qisasi Rabg'uziy"da ham, "Tarixi anbiyo va hukamo"da ham shu tariqa Odam alayhissalom yaratilishi bilan bog'liq eng muhim ma'lumotlar va ahamiyatli fikrlar o'ziga xos uslubda talqin etilgan. Alisher Navoiy asarida, Nosiriddin Rabg'uziydan farqli ravishda, xabar va ma'lumotlar muxtasar ifodalangan, bir necha sa-

hifada yoritilishi mumkin bo'lgan ko'lamli ma'no oz so'z orqali talqin qilinishiga erishilgan. Ik-kala asarda ham oyatlardan iqtibos to'liq olinmay, muayyan oyat yoki hadisning asardagi xabarga bevosita taalluqli eng zarur qismi tanlanadi. Iqtiboslar asar mazmunining ta'sir kuchini oshirishi, ma'noning hujjat asosida isbotlanishini ta'minlashi jihatidan qimmatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Külliyat-ı Nevayı. Günay Kut. Istanbul.: Matsıs Matbaa Hizmetleri San. Ve Tic. Ltd. Şti. 2020. – B. 695^a.*
2. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо (Пайғамбарлар ва ҳақимлар тарихи). Ҳозирги ўзбек тилига таъдил қилиб нашрга тайёрловчилар: А.Тилавов, И.Сайдуллаев. – Тошкент: Faktor press, 2023.
3. Jabborov Nurboy. Alisher Navoiy siyarnomasiga doir yangi mulohazalar: “Alisher Navoiy va Sharq Renessansi” IV Xalqaro simpoziumi materiallari. – Toshkent: Sahhof, 2025
4. *Külliyat-ı Nevayı. Günay Kut. Istanbul.: Matsıs Matbaa Hizmetleri San. Ve Tic. Ltd. Şti. 2020.*
5. Носириддин Рабъузӣ. Қиссаси Рабъузӣ. Harvard College Widener Library Cambridge. “MA 02138”.10.02.2006. – B.30
6. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. Beshinchi juz. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2012.
7. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. Birinchi juz. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2012.
8. Хусайний, Атоуллоҳ. Бадойиъу-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.

